

התודעה ההיסטורית בשירי יצחק למדן

ברוך קורצווייל

אנחנו: „בדרך אחד תצא אליו ובשבעה דרכים תנוס לפניו“ (דברים, 28).

היעוד, הבחירה, הברית ממילים את הדבר והיסוכו, את הברכה ואת הקללה. שנים שונות לקללה זו, לכאן ולכאן, כלפי חוץ וכלפי פנים, בחיי העם בתוך עצמו וביחסיו עם עמים אחרים. כאילו הבחירה הקימה חיץ בין האדם לבין הטבע, כאילו הסכה את האדם למעין יצור-בינים בין האלוהים לבין שאר בני האדם, שאינם חיים תחת איום „הקללה“, הואיל והיעוד, על אפשרות הברכה שבו, זר לרוחם, הם, חסרי היעוד, בהשי וואה לאיש היעוד, חיים חיי תמימות, כביכול מעבר לטוב ולרע, ומשום כך הם, דווקא הם, השלמים, המאושרים.

...לא אָבָה עֹד הָיִיתָ כִּי אִישׁ בְּיָנִים
בֵּין אֱלֹהִים לְבֵין אָדָם, בֵּין אֶרֶץ לְבֵין שָׁמַיִם
וּבְשָׁנֵת-תְּקִיד לְחַצֵּי שָׁנִיָּהם צַם יָמֹד
לא אָבָה עֹד הִקְלַע תְּקִיד בֵּין שָׁנִיָּהם כְּבִבְה־תְּקַלַּע
בְּלא דְעַת לְמִי מִהֶם אָנִי וּמִה לִּי בְּיָנִיהֶם,
אֲשֶׁר לא מְדַגֵּן תְּאָרֶץ לִי וְלא מְמַגֵּד טְשָׁמִים וְ

בדמות הנביא יונה, במאבקו על משמעות יעודו, בדבריו המרדניים, המביעים צער עולמיים, עיצב המשורר את מה שמסעיר את לבו מיום שגורל עמו, וגורלו הוא הפרטי, כחלק העם הזה, התחיל מעסיקו. תיאמטיקה אחת משותפת לשירי הפואימה „מסדה“, יצירת נעורי המשורר, ולי שירי הקובץ המאוחר „במעלה עקרבנים“, ללמדן אופיינית תודעה עמוקה על קשר בל-יינתק שבין האומה לבין החוויה האישית, אפילו האינטימית ביותר, של החוויה, ואפשר אפילו לטעון, שכל שירתו היא וידוי על המאבק הנפשי הבלתי מוסק הזה שבין האני של המשורר ובין הכורח ההיסטורי, החוקיות האימאננטית שבתולדות עמו. בדומה ל„מסדה“ גם אוסף השירים „במעלה עקרבנים“ הוא עדות לחיפוש קדחתני אחרי פשר גורל עמו, אפילו מקום ששירי למדן הם ביטוי להתבודדות עם גפשו, להתבודדות עם רסט נש-מתו, אין הם מכוונים לגילוי האני, שירה זו משתמשת באני רק בתורת מדיום שקוף, המאפשר שר ראות חדשה, ובכל זאת ישגה-נושנה, את האני הקולקטיבי הגדול, שלגביו הברלי הזמן

במחזור הבלדות „כי בא השמש“, מתוך קובץ השירים „במעלה עקרבנים“ ליצחק למדן, בולטת דמות גדולה אחת, המעסיקה מני אז את דמיון האמנים השונים למיניהם בעמים וב-ארצות שונות: הנביא יונה הבורח מסני אלוהיו, ברם, המיטיב לקרוא את השיר וקלט באזניו את רטט המוטיב המרכזי, העולה ובוקע מתוך הבלדות על אברתם ועל יעקב, אינו יכול שלא לעמוד על המשמעות הסמלית המיוחדת של הנביא הבורח „ולא ימלט“, ובעצם מתגלה לו, שיונה זה בתפיסת המשורר, אינו, בראש וראי שונה, אני גדול ובודד, גורלו הוא רק מעין תורה, ואריאציה של חיי אחרים, שקדמו לו, וכאילו לכל, מקדמות הדברים, אותה הדרך, שמשניה הם בורחים ונכנעים, מתמרדים ונכנעים. בדומה, ודאי, הרגישו אברהם בשעת כריתת הברית בין הבתרים ויעקב כשנגלה לו האלוהים. למדן חווה בשיריו מעין תונת קדומים, סיטר אציה שאינה בחינת צורת-יסוד, תבנית כבדת סמלים, ולא האישיות האינדיבידואלית היא נוש-אה העיקרי של חזות זו, אלא גורל האני הגדול, הפרט הסובל והלוהם, הלוכש צורה, הפושט צורה, חדורות עוברים וחולפים ומתוך אספקלריה מסויימת נופלות גם המחיצות של הזמן והמקום — ומה שנשאר זה אב-הטיפוס של גורל האומה, שלהתגבשותו משמשים חיי האני הגדול הזה, האל כופת את יעודו על עמו, אין מנוס ואין מפלט מפניו, היעוד והברכה שוכנים כאן בשכנות מסוכנת עם הרדיפה והר-קללה.

...בְּדֶרֶךְ בַּק אַחַת יִבֹּל אָדָם אֶל גִּזְרָלוֹ
וּבְשִׁבְעִים וְשִׁבְעֵי מִפְּנֵי יָנוֹס — וְלא יִמְלֹט.

זעקה זו מפי יונה היא כבר עדות שלא מדעת לקירבה הפרובלימאטית שבין היעוד והקללה. בשאלת רק השאלה המכרעת לטיב היחסים שבין האדם לגורלו, ללא צל של ספק, יחס זה הוא אמביוואלנטי. יש והגורל נראה בעינינו כידיד ויש ואויב הוא לנו. „בדרך אחד יצאו אליך ובשבעה דרכים ינוסו לפניך“, כך שעה שהאלר הות מעניקה לו, לעמך, את הברכה, אבל מיד, בפרשה הסמוכה, בפרשת הקללה, שומעים

קללה. נושא הערך הרוחני המוסרי הוא איש הצער. יותר מזה:

„וכה תמיד בלי סוף: עיט ואלהים יתרו?
תמיד שניכם מזה, ואני – מזה, יחידי?”

בדידותו של אברהם היא כפולה. היא מתבטאת ביחסי „העיט”, הגויים אליו, אבל גם האל משאיר אותו, ואת בנו, בודדים, אין כאן צנינות, אין זה יאוש ניהיליסטי. והלא בנקל ומתוך איי הבנה אפשר להסיק מסקנות כאלה. לי נראה שניתן בשאלתו של אברהם ביטוי לפאראדוקסאלי שבהוויה הדתית. הבלתי מובן, הבלתי הגיוני לפי מושגי האנושיים, הוא מסימניה המובהקים. כאילו כבר חברית הזאת כוללת בקרבה את עקדת יצחק וכל שאר העקדות. הבחירה הופכת כאן לעול נורא, לחזון בלהות, ואין לאברהם ואין לעמו אפשרות אחרת זולת קבלתה. דווקא הנורא והאיום הם משמעותה העמוקה ביותר של הברית:

„זאת הברית, אברהם! קום, צא ושא עֲלֶיךָ!”

תפיסתו של למדן מתקרבת כאן במידה מענינת לעמדת היסוד הדתית של קירקגור. הקאטיגוריות הנפשיות שבמתחור הבלדות מזר כירות את הקאטיגוריות שבכתביו הדתיים של חוגה-הדעות הדני. קשה לו לבחור אלוהים לעמוד על פשר יעדו. האושר והשלוח הם ממנו והלאה. „לא שלח – צמרמרת עולם ואימת עתיד נוספת דממת הערב. – – – – –
פלפיד בודד. – – – – –”

הסבל והגאות, הויתור על האושר וההכרה העמוקה שהקרבו הוא הכרחי, מדברים מתוך דברי אברהם, המסכים לברית. הוא אינו „בודד” בלבד, הוא גם „לפיד”, אור לגויים, למרות מאמצי העיט.

על מידת החשיבות של התודעה ההיסטורית בשירי למדן אפשר לעמוד עם הרחבת הדיון על שיריו האינטימיים, גיתוח פנימי של אחד משיריו היפים, המוקדש לבתו הקטנה, יגלה התאמה מאלפת, מצד יסודותיו הנפשיים, עם הבלדות. הבטחת הטוב והיפה ניתנה לאדם, העור לם יכול היה לחיות אלוהי, אבל המלאכים הטור בים, „כרובי חסד”, עובו אותו. העינים התמימות של חילדה הקטנה הן הסתירה המחרידה ביותר למציאות, מלאת דשעות, העוזבה לגפשה ללא חסדי האל. קשה לו למשורר לשיר בתוך עולם זה, החושף כמעט רק את השלילי, את הקללה,

בטלים ומבוטלים. אני זה מחדש את חזות עמו הישנה-נושנה, הוא מתווך את הפגישה הפיוטית עם הסמליות המתחדשת תמיד בתולדות עם זה. מתחור הבלדות „כי בא השמש” בעצם מפגין את האחדות הפנימית הגדולה הזאת שבתולדות העם. היעוד קשור קשר בלתי-נפרד עם הסבל. את המאמץ העילאי, עד לאפיסת כוחות, עד קרוב להתמוטטות, את ההתמסרות הגזרית למה שנראה כערך עליון, כמטרה קדושה, שרה שירה זו. קבלת העול וזעקה מרה ומעל לכל: ההשר למה האמיצה, מלאת ויתור וצער כבוש, יסודות אלה במזיגה חד-פעמית, הם שמעניקים לשירת למדן את הצביון המיוחד. התודעה ההיסטורית שבנושמת המשורר היא הכופה עליו את הדרך התלולה, הקשה, הסגפנית, של שירתו. שמות שני הקבצים: „מסדה”, „במעלה עקרים” אינם אורנאמנטיקה מקרית, פרי שעשועים אסתטיים, הם עצמם סמלים כבדים, סיכום וסוף-פסוק.

דרך זו של איש הרוח והמוסר כיחיד, בתוך עם נושא היעוד, היתה מסוכנת מאז ומעולם, בין הנבחר, עמוס הכרחה והקללה כאחד, לבין האידיאל הנשגב שלנגד עיניו, האלוהים, הבוחר והמחייב, עומד כוח שלישי, הרסני, מסוכן. יש ונראה כאילו האלוהים והשלישי, הכוח העיון, עמדו שניהם בחזית אחת מול נושא היעוד. את השלישי, את השונא הנצחי, סמל התמוניות, הפשטות האכזרית, אבי-טיפוס של שנאת הרוח וכיבוש היצרים, מכנה שירת למדן בשם „עיט” בעקבות התמונה הקודרת שבפרשת „הברית בין הבתרים” בספר בראשית: „וירד העיט על הפגרים... ויהי השמש לבוא...” וכו’.

„העיט! אל אלהים, מה שוב לך פינינו?
עד הוא, עד עולם לברית בין הבריתים?”

העיט הזה, שחג מעל הבתרים, נתפס כאן לא כמפריע סתם, הוא הכוח השולל את דרך בני אברהם. ומה שראוי לשימת לב מיוחדת היא העובדה, שכאן, בשירו של למדן, כורת האל את הברית לא עם אברהם בלבד, ברית האל-הים עם העיט משכנעת כמעט יותר מבריתו עם אברהם. וקשה להבחין מי כאן המקריב ומי הוא הקרבן.

„ועל בקרי מי, אלהי, נרד בקרמתי עמים,
על בקרתי שוב, אברהם, על בקרתי פסיד, תמיד!”

למעשה הקרבן הוא אברהם, זרעו, נושאי היעוד. שוב, כמו בבלדה על יונה הנביא, מתברר הקשר בין היעוד לבין הסבל, בין הברכה וה

— אבל אין להתעלם מן העובדה, שגם גרינברג וגם למדן חיים את הווה האומה בקאטיגוריות רוחניות של העבר. ההווה הלאומי אינו מבחינה נפשית מעין ישראלין כאצל רוב הסופרים הצעירי. וכמה מן הסופרים, שהם בני דורם של גרינברג ולמדן, משמשים להם נושאי העבר הלאומי רק בחינת שעשועים אמנותיים מוצלחים פחות או יותר.

לא כן גרינברג ולמדן, כממשיכי הקו של ביאליק שירתם כולה אומרת רציפות, היא תופסת את ההווה רק מבחינת תלותו בעבר. הרצינות והאמיתות הפנימית קובעות את דרך שירתם. המחיצות בין עבר להווה בוטלו.

„אַנִּי שׁוֹב לֹא אָנִי... וְשׁוֹב אֲנִי פֹה.
צִיּוֹנִי הִנָּחֵן הָרְסוּ וְנִטְרְפוּ גְבוּלָיו.”

(„הנחון הנחף מאז" 224).

המשורר מסוגל להבין את פשר חייו, את עצמו רק בתהליך ההתייחסות הנפשית המלאה עם המשמעות הפנימית של תולדות עמו. „אני שוב לא אני", זה וידוי שירי היכול לשמש ככותרת לשירת למדן. אבל מלים אלה הולמות בדיוק את הסיטואציה הנפשית, את נקודת ההתגבשות הפיזית, שממנה עלתה וצמחה הפואימה „מסי" דה". אנחנו איננו רק אנחנו, חשיבות נודעת לנו רק במידה שאנו יודעים לחיות ולהחיות גם את נטל העבר. המשורר הוא יצור בעל תודעה היסטורית עמוקה ורק במידה ששירתו לפחות מרמזת על קשריה ההיסטוריים, היא רוכשת לה את ממד העומק, השומר עליה לבל תהיה תופעה עוברת וחולפת. ביטוי לרגע בלבד, תהליך הקונדנסציה ההיסטורית הוא מכריע לגבי שירת למדן.

„לֹא נִתְקָה עוֹד הַשְּׁלֵשֶׁלֶת,

עוֹד נִמְשַׁכֶּת הַשְּׁלֵשֶׁלֶת

מִנִּי אֲבוֹת אֵלַי גְּנִים,

מִנִּי מְדוֹרוֹת אֵלַי מְדוֹרוֹת

עוֹד נִמְשַׁכֶּת הַשְּׁלֵשֶׁלֶת... (מסדה" 39)

מחולות החלוצים ומדורותיהם הם המחולות והמדורות של אבותיהם, קשר מקשר את שמחת מסדה עם לילות שמחת תורה, כשהיעוד בלבם רקדו אבותינו בעינים עצומות מעל תהומות. בלי האמונה העמוקה ביעוד אי-אפשר לרקוד על התהום. זאת ידעו החלוצים הראשונים, אנשי מסדה, זאת ידע גם דורנו.

הזדהות מוחלטת כזאת עם החוקיות הפנימית של עבר האומה, מתגברת אפילו על רשמי

לפנינו. צער עולמים מדבר מתוך השיר הוה. אין מנוס ואין מפלט בפני החיים האמיתיים.

„פָּרְחוּ לָקֵם, פָּרְחוּ קְרוֹבֵי-הָסֵד טוֹכִים

לֹא טוֹב לָקֵם אֲצִלְנוּ... וְהִיָּן אֲבָקָשָׁם?

מִמַּעַל לִי? — קָה, בּוֹשׁ אֲנִי קְבִשֶׁת אֲשֶׁם

לְהַבִּיט בְּצִינֵי כּוֹכְבִים — —

(„ליל מנוחה לך, בתי הקטנה")

שוב כפולה היא כדירות האדם, למטה בארץ, שנמסרה לכוחות ההרס והרשעה, אבל גם ממעל לאדם אין מי שיעזור לו, לפחות בשעה זו. חשך העולם, האדם בוש להרים את עיניו השמימה, ואת פני התבל מכסה צל איום ונורא, ידוע מני אנו, סמל הכוח המנוגד ליעוד העם.

„הַרְדָּמֵי נָא, בְּתֵי... צַל עַיִם קַךְ מוֹנֵי

יְחַשִּׁיף אֲדַמַּת יָהּ וְהִיָּקָה.” (שם, 214)

„העיט הקדמוני", מהברית בין הבתרים, שוב מפריד בין אדם לאדם, ומעמיד את יעוד האדם, את שליחותו המוסרית, לחיות למען הטוב, בסימן שאלה, הוא מפריד אפילו בין אב לבין בתו הקטנה ובושה מכסה את פני האב על שמסר לצפרני „עולם שנשתגע", „עיני תום ואמון" של הילדה הרכה.

ב.

קשה להשתחרר בשעת קריאת שירי למדן מהאסוציאציות הרבות, הקושרות את שירתו עם זו של ח. נ. ביאליק. אשר לערות התודעה ההיסטורית ולתימאטיקה, ההקבלות הן מפליאות. במידה מסוימת רשאים אנו אפילו לדבר על המשך של שירת ביאליק, השוואה זו אין כוונתה לטשטש את ההבדלים העצומים שבין שני המשוררים. העושר והרבגוניות אינם מסימני ההיכר של שירת למדן. אבל ההגינות והכנות השירית שבה כובשות את לב הקורא. זוהי שירת הלב והמצפון הלאומי, ולמעשה יש בה הרבה מן הצניעות והטהרה. למדן אינו מן המשוררים, שכל דרכם השירית היא בעצם תהיה אחרי הפלא החדר פעמי של האני. בנקודה זו אין ניגוד גדול יותר מזה שבין שירתו לשירתו של ש. ש. ל. ב. בנוגע להשתרשות העמוקה בקאטיגוריות לאומיות היסטוריות קרובה היא שירת למדן לשירתו של אורי צבי גרינברג. איני מתכוון לממדי השירה ומחויב אני לציין את השוני שבאופק השירי של שני המשוררים. כן מעמידה שירת גרינברג, הנראה לי כגדול משוררי דורנו, את בקורת הספרות בפני בעיות קשות ומסובכות. בנידון זה שונה היא שירת למדן תכלית השוני

הם לצביון המיוחד, הסראגי של שיבה מאוהרת זו אל מעינות העבר. אפילו האנאלוגיות ההיסטוריות המענינות ביותר אין ביכולתן לגשר על פני תהומות, שלמרות הכל מפרידות בין העבר ובין ההווה. בין אז ובין היום פעורה תהום של משבר אמנותי, שהוא שונה שוני פינומינאלי מהמשברים, שידעו כתבי הקודש וגדולי הרוח היהודית עד לסף התקופה המודרנית. שונה הוא מאבקי הפנימי של „העלם בדרך העינים“ ב„מגילת האש“ מנפתוליו של יונה או עמוס על יעודם. והחווה את הזות האמים ש„בעיר ההרגה“ אינו מגלה רק את אסון האדם וכיעורו, על אכזריותו הבהמית. בניגוד למקונן במגילת איכה מספרת שירתו גם על תהליך ההתנוונות, הנאחו באלוהות הנסחבת לתוך מחנה התמוטטות העולם, תחת לגאול אותו. בדומה, שירתו של למדן מבשרת את היאוש לא פחות משהיא מגשרת את האמונה. משום כך אין זה מקרה, שמחזור שיריו „מסדה“, מזכיר כל כך הרבה מוטיבים ידועים מתוך „מגילת האש“.

גם הבלדות התנכיות משקפות, למרות כל הידהותם עם היסודות המיתיים, את הסיטואציה של האדם המודרני. הנער בפואימה „מסדה“, אברהם ב„הברית בין הבתרים“, יעקב ב„ויקץ יעקב“, יונה הנביא, בכל אלה לא פחות ממשר מעותם ההיסטורית-המיתית בולטת סמליותם המודרנית האקטואלית, יחד עם כל התהומי והקרוע שבתפקידם הכפול הזה.

„נראתיך, סלם אלה! עליה ירד בקל עת,
ובלי חדל תמיד בקף קלע זו גדולה
בין ארץ וְשָׁמַיִם, בין פה וְשָׁם לְהַקְלֵעַ.
משנייהם לְהַדְחִיחַ וְעַל שְׁנֵיהֶם לְשֹׂאחַ —“

(„ויקץ יעקב“.)

אבל זאת היא ואריאציה של הפקפוק שבנשׂ מת יונה הנביא. זה נסיון מיואש לברוח מפני היעוד, הנראה פרובלימאטי כפליים לאדם המודרני.

ואף על פי כן: שירתו של למדן מחייבת את היעוד הזה. היא מקבלת את העול, את הברכה והקללה גם יחד.

הילדות, על מראות-יסוד של נשמת המשורר. כיום המסין עולות תמונות רחוקות וקרובות כאחת לעיניו. המית יערות ארנים שבאוקראינה מלטפת את אזניו. גדול הוא הפיתוי, מי הנחה הקרירים נראים כפאטא-מורגאנה למעונה בלהט רוח הקדים. המשורר דוחה את המראות:

עֲזֹבֵנִי, מְרֵאוֹתֵי־מֹלֹךְ מִה שְׁתֵּם עָלַי
פְּעֻלְתֵּיכֶם יִשְׁנֶה קַל שְׁרֵשֵׁי עֲקָרְתִּי

(„מסדה“ 57)

אמנם מי שחי את חייו למעשה בחינת חזרה והמשך של קטיגוריה היסטורית, חי את מיתוס עמו. לחיות במיתוס, האם אין זה לחיות את החווה כתורה מתמדת, שהיא גם השלמה של הידוע מני אנו? ומבלי לשאול אם הדברים נעימים לנו או לאו — אין תחית לאומית בלי חיים במיתוס. המעמידים פנים כאילו הכל התחיל מחדש, ללא קשר אורגני עם עבר האומה, לא עמדו עדיין על הסתירה הפנימית שבין עמדתם זו לבין רצונם לבנות חיים לאומיים. שום סיסמה חברתית אין בכוחה לבטל את הסתירה הזאת. בלי שימת לב לגרעין המיתי שבהם אין להבין את שירי למדן. גם בנקודה זו מרמות שירתו לספירה שמלוא פיתוחה היא שירתו של אורי צבי גרינברג, היודע לתת ביטוי ותוקף אקטואלי למיתוס האומה, במידה שלא נודעה עד כה בספרותנו החדשה. על הלגיטימיות הפנימית של תחית המיתוס אין לחלוק. שאלה אחרת היא באיזו מידה אפשר בכלל להעלות מיתוס מן העבר לחוויה אמנותית ופרטית. אבל היודע לקרוא את שירי ביאליק, ודאי שגילה בהם את היסוד המיתי-הלאומי.

ה.

למרות כל ההקבלות וההנדהויות ההיסטוריות, שונה היא הסיטואציה הרוחנית של היהודי המודרני מזו של היהודי שלפני אלפי שנים, שנאבק עם אלוהיו ועם יעודו, מי כביאליק ידע את השוני שבהתמודדות המחודשת הזאת עם הסמי לים הקדושים של תולדות עמו! שירי בית המדרש ושירי התוכחה של ביאליק, עדות מוזעזעת